

Muundo wa Kirai Kitenzi Katika Lugha ya Kisambaa

N. Habibu

Kitivo cha Sanaa na Sayansi ya Jamii, Chuo Kikuu Huria cha Tanzania

nasra.habibu@out.ac.tz

Ikisiri: Utafiti huu umechunguza muundo wa kirai kitenzi katika lugha ya Kisambaa. Mtafiti amebainisha vipashio vinaoandamana na vitenzi katika sentensi za Kisambaa. Matokeo ya utafiti huu yanaonyesha kuwa kitenzi cha Kisambaa kinaweza kisifuatiwe na kipashio chochote au kinaweza kuandamana na vipashio mbalimbali kama vile kirai nomino, kitenzi kisaidizi, sentensi, kirai kielezi na kirai kihusishi. Hivyo kirai kitenzi cha Kisambaa kinaundwa na kitenzi kimoja; kitenzi na kirai nomino chenye nomino moja au mbili; vitenzi viwili; kitenzi na kiunganishi tegemezi na sentensi; kitenzi, kirai nomino, kiunganishi tegemezi na sentensi; kitenzi na kirai kihusishi; kitenzi na kirai kielezi.

Dhana muhimu: Kitenzi, kirai kitenzi na utawalia

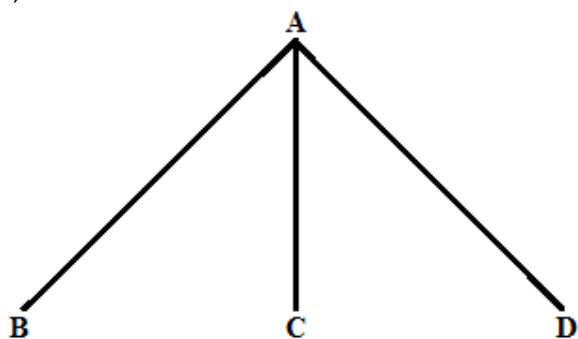
UTANGULIZI

Lugha ya Kisambaa inazungumzwa na Wasambaa wanaoishi katika nyanda za juu za Kaskazini mwa Tanzania katika wilaya tatu: Lushoto, Korogwe na Muheza (Amani) mkoani Tanga. Kisambaa ni lugha ambayo imetafitiwa na watafiti kutoka sehemu mbalimbali duniani, kama vile: Roehl (1911), Nurse (1979), Odden (1982) na Besha (1985), hivyo kukifanya Kisambaa kuwa mojawapo ya lugha za kibantu zilizoko katika maandishi. Watafiti hao wamefanya uchunguzi katika sarufi ya lugha hii kifonolojia, kisesemantiki, kimofolojia na kisintaksia. Misamiati ya Kisambaa, sauti za Kisambaa (irabu na konsonanti), vitenzi na sentensi za Kisambaa zimejadiliwa katika machapisho mbalimbali. Besha (1985) ameandika juu ya njeoambapo ameonyesha vipashio mbalimbali vinavyoonyesha wakati na hali mbalimbali katika lugha ya Kisambaa. Pia Besha (1993) ameonyesha sarufi ya Kisambaa kwa kupambanua sauti za Kisambaa, yaani jinsi konsonanti na irabu zinavyotamkwa na mahali zinapotamkiwa katika kinywa. Kuhusu nomino za Kisambaa, Besha (keshatajwa) amebainisha ngeli kumi na saba (17) kisintaksia kwa kufuata mwainisho wa Guthrie (1971). Vilevile Besha (keshatajwa) amechunguza vitenzi vya Kisambaa na minyambuliko yake na aina nyingine za maneno kama vivumishi, vilezi na viunganishi. Zaidi ya hayo, Besha (keshatajwa) amechanganua misamiati mbalimbali ya Kisambaa kama vile maneno ya viungo vya mwili wa binadamu, maneno yanayohusu vyakula na kadhalika na kutafsiri kwa Kiingereza na Kiswahili. Kwa upande wa sentensi, Besha (ameshatajwa) ameonyesha muundo wa sentensi sahili, ambatano na changamano.

KIUNZI CHA NADHARIA

Utafiti huu umechunguza muundo wa kirai kitenzi (KT) katika lugha ya Kisambaa, ambapo mtafiti amebainisha vipashio vinavyoandamana na kitenzi (T) katika sentensi za Kisambaa. Mtafiti ametumia nadharia ya Sarufi Jumuishi ya Miundo Virai (*Generalised Phrase Structure Grammar*). Hii ni mojawapo ya nadharia za Sarufi Miundo Virai, zinazotumika kuelezea sintaksia ya lugha, iliyoanzishwa na Gazdar (1970). Wataalamu wengine wa isimu kama Ivan Sag; Ewan Klein na Geoffrey Pullum (1985) walitoa mchango wao katika nadharia hii katika kitabu chao *Generalized Phrase Structure Grammar* (1985) walichoandika pamoja na Gazdar. Nadharia hii inahusu kiwango kimoja cha sarufi, yaani, sintaksia. Nadharia ya Sarufi Jumuishi ya Miundo Virai inazingatia kanuni inayoruhusu kuwepo kwa mti wa matawi ya kisintaksia (mchoroti). Kanuni hii ni kanuni ya utawalia wa moja kwa moja (*Immediate Dominance rule*). Katika mchoroti huo kila kifundo mbali na mzizi kina uhusiano wa udada (Gazdar na wenzake 1985: 45) na (Kihore 1994 : 16). Mfano:

1)

Au : A ----> B, C, D

Katika kielelezo hicho **A** ndio mama wa vifundo **B,C** na **D** vina uhusiano wa udada.

Kutokana na kielelezo hicho, mzizi (mama) ni kirai na dada ni kipashio kikuu na vijalizo vyake. Matalani katika Kiswahili, kirai kitenzi **amemletea mtotochakula usiku** kuna mzizi (**A**) (**amemletea**) wakati(**B**); **mtoto** (**C**) **chakula** (**D**) **usiku** ni vipashio vyenye uhusiano wa udada. Hivyo katika mchoroti huo kuna uhusiano wa utawalia na utangulizani. Uhusiano wa utawalia ni uhusiano wa moja kwa moja ambapo kiambajengo katika kifundo cha juu hutawala viambajengo vidogo vya chini yake. Katika kielelezo hapo juu kiambajengo **A** kinatawala viambajengo **B,C** na **D**. Kwa upande mwingine uhusiano wa utangulizani ni uhusiano wa kisafu wa viambajengo vidogo vinavyotawaliwa na kifundo kimoja kilicho juu yao, ambapo kiambajengo kidogo kimoja hutangulia kiambajengo kidogo kingine katika mfuatano wa kisafu. Kwa hiyo katika mfano hapo juu, kifundo **B** kinatangulia kifundo **C** na **D**, na kifundo **C** kinatangulia kifundo **D**, na huo ni uhusiano wa utangulizani. Katika utafiti huu kitenzi katika lugha ya Kisambaa kimeonyeshwa jinsi kinavyotawala vipashio vya chini yake kwa kutumia mchoroti.

Kirai Kitenzi hicho kinapatikana katika sentensi sahili, sentensi ambatano na sentensi changamano. Tazama sentensi zifuatazo:

Jedwali 1: Sentensi za Kisambaa

Sentensi	Mfano	Kiswahili
Sahili	Ng'wana aanywa mazi.	Mtoto anakunywa maji.
Ambatano	Usafu uzaizwa na wana wazaiza.	Uji umeiva na watoto wamerudi.

Changamano	Waghoshi wazauya miya hewaetie mbuzi.	Wanaume wamerudi lakini hawajaleta mbuzi.
-------------------	---------------------------------------	---

Kirai Kitenzi (KT)

Kirai ni kipashio cha kimuundo chenye neno moja au zaidi ambacho hakina muundo wa kiimakiarifu. Lugha zina virai mbalimbali ambavyo ndivyo vinavyounda sentensi. Virai hivyo ni kama vile kirai nomino, kirai kitenzi, kirai kivumishi, kirai kielezi na kirai kihusishi. Hivyo, kirai kinaundwa kutokana na mahusiano maalumu yanayokuwepo baina ya maneno.

Kirai kitenzi kwa mujibu wa Massamba na wenzake (1999) ni kirai ambacho kimekitwa katika kitenzi au katika mahusiano ya kitenzi na neno au mafungu mengine ya maneno. Hivyo katika kirai kitenzi neno kuu ni kitenzi. Wanaendelea kueleza kuwa kirai kitenzi cha Kiswahili kinaweza kuundwa na vipashio mbalimbali kama inavyoonekana katika Jedwali lifuatalo:

Jedwali 2: Muundo wa Kirai Kitenzi katika Kiswahili

Na.	Vipashio vinavyounda Kirai	Mfano wa Kirai Kitenzi
i	Kitenzi peke yake	tutapigana
ii	Kitenzi na nomino moja	amempiga Juma
iii	Kitenzi na nomino mbili	amempa mtoto chakula
iv	Kitenzi na kitenzi	anapenda kusoma
v	Kitenzi na nomino na kitenzi	anamfundisha mtoto kusoma
vi	Kitenzi, kiunganishi tegemezi na sentensi	amesema kwamba atarudi kesho.
vii	Kitenzi, nomino, kiunganishi tegemezi na sentensi	amemwambia Juma kwamba atarudi kesho.

Naye Massamba (2004:35) anaeleza kuwa kirai kitenzi (KT) ni kirai ambacho msingi wake ni kitenzi. Hivyo kirai kitenzi ni kitenzi ambacho kinaambatana na neno au maneno mengine ili kuunda tungo yenye maana.

Kirai kitenzi ni kipashio muhimu katika sentensi ambacho kinabeba kitenzi kikuu cha sentensi, (Jacobs na Rosenbaum,1968: 41). Pia Rubanza (2003:57) anaeleza kuwa kirai kitenzi ndio msingi mkuu wa sentensi katika lugha ya Kiswahili. Hivyo katika lugha kirai kitenzi ndicho mhimili wa sentensi. Kitenzi ndicho kinachoukilia ni vipashio gani viandamane na kitenzi hicho ili kuunda sentensi zenye kukubalika katika lugha husika. Hivyo kuna umuhimu mkubwa wa kuonyesha muundo wa kirai kitenzi katika lugha ili kuweza kuonyesha ni vipashio gani vinaandamana na kitenzi katika kuunda tungo ili kuonesha upekee wa lugha husika.

Muundo wa Kirai Kitenzi katika Kisambaa

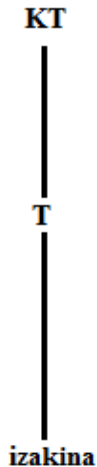
Data ya utafiti huu imekusanywa wilayani Lushoto. Mtafiti ametumia mbinu za mahojiano, hojaji na ushiriki wake wakati wa kukusanya data. Mbinu hizo zimemwezesha mtafiti kukusanya sentensi hamsini (50). Kwa kutumia sentensi hizo, mtafiti amebainisha vitenzi vilivyopo katika lugha ya Kisambaa. Wakati wa kubainisha vitenzi hivyo ndipo ameweza kutambua vipashio vinavyoandamana na vitenzi hivyo. Lugha ya Kisambaa ina kirai kitenzi (KT) chenye muundo ufuatao:

1. Kirai kitenzi chenye kitenzi peke yake [KT--→ T]

Katika lugha ya Kisambaa vipo virai vitenzi ambavyo vinaundwa na kitenzi peke yake. Vitenzi katika kirai kitenzi cha aina hii, ni vile ambavyo kimuundo havihitaji kufuatiwa na

vipashio vingine ili kukamilisha maana. Kwa hiyo, vitenzi vinavyojitokeza katika muundo huu wa kirai kitenzi ni vile visivyo elekezi kwa kuwa havihitaji kufuatiwa na nomino. Virai vitenzi vyenye muundo huo ni kama vile vilivyoonyeshwa hapa chini. Virai vitenzi vyenye muundo huo ni kama vile vilivyoonyeshwa hapa chini.

- i) Ng'ombe **izakina**. (Ng'ombe ameanguka)

Virai vitenzi vingine vyenye muundo huo ni hivi vinavyopatikana katika sentensi zifutazo.

- (i) Wawivi **wazatoighwa**, (Wezi wamepigwa).
- (ii) Ng'wana **azaiza**, (Mtoto amekuja).
- (iii) Ishwi **netitoane**, (Sisi tutapigana).
- (iv) Mtamu **azahona**, (Mgonjwa amepona).

Tungo iliyoonyeshwa kwa kutumia mchoroti, unaonyesha muundo wa kirai kitenzi wenye kipashio kimoja tu, ambacho ni kitenzi. Hali hii imejidhihirisha kutokana na muundo wa mchoroti huo kuwa na tawi moja tu. Mchoroti huo unatuonyesha pia kuwa hicho kipashio kimoja kinachong'oe kwa ni kitenzi.

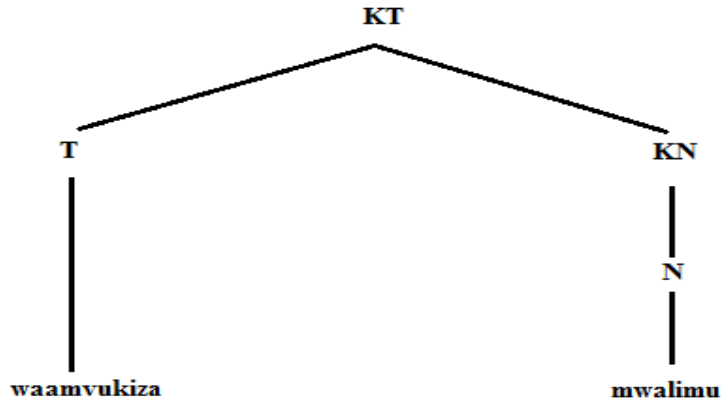
2. Kirai Kitenzi chenye Kitenzi kinachofuatiwa na Kirai Nomino kinachoundwa na Nomino moja au mbili. $KT \rightarrow T + KN + (KN)$

Kirai hiki kinaundwa na kitenzi elekezi ambacho kinahitaji kufuatiwa na nomino moja au mbili. Katika sehemu hii, mtafiti anaonyesha jinsi virai hivyo vinavyojitokeza katika lugha ya Kisambaa.

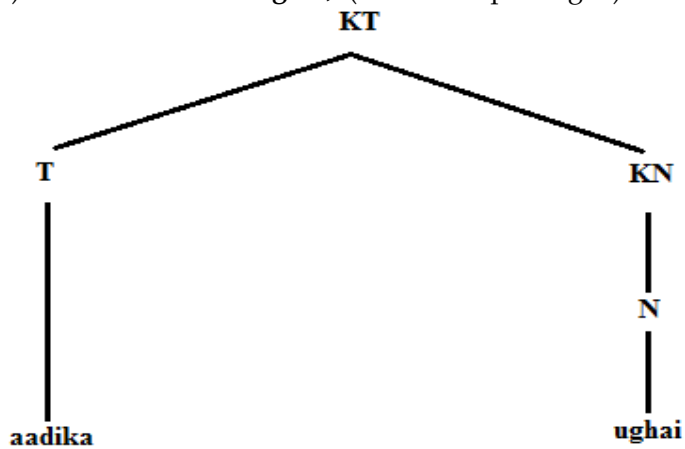
2.1. Kirai Kitenzi chenye Kitenzi kinachofuatiwa na Nomino moja $KT \rightarrow T + KN$

Muundo wa kirai hiki unaonyesha kuwa kitenzi kinafuatiwa na nomino moja. Nomino hizo zinaweza kuwa za aina mbalimbali kama vile majina ya watu na wanyama pamoja na nomino za kawaida. Virai vyenye muundo huo ni kama hivi vinavyoonekana hapa chini.

- i) Wanafunzi **waamvunkhizamwaimu**, (wanafunzi wanampigia kelele mwalimu).

ii) Mame **aadika ughai**, (mama anapika ugali).

Virai vingine vyenye muundo huo ni pamoja na:

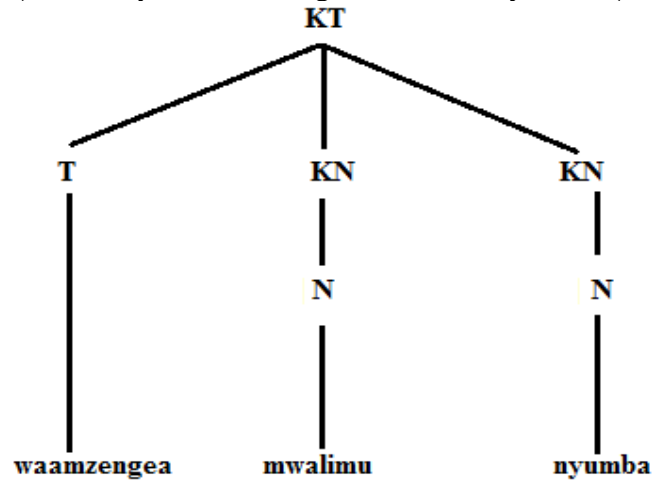
- iii) Wau **azamhaka ng'wana**, (Dada amemuogesha mtoto).
- iv) Waghoshi **watakoma shimba**, (Wanaume wanaua simba).
- v) Tate **neaita Shume**, (Baba ataenda Shume).

Virai vilivyoonyeshwa hapo juu kwa michoroti vinaonekana kuundwa na kitenzi pamoja na kirai nomino ambacho kinaundwa na nomino moja tu. Vipashio hivyo vinavyounda kirai kitenzi chenye kitenzi na nomino moja vina uhusiano wa utawalia na utangulizani. Katika uhusiano huo, kirai kitenzi kinatawala kitenzi na nomino wakati kitenzi kinaitangulia nomino.

2.2 Kirai Kitenzi chenye Kitenzi kinachofuatiwa na Nomino mbili KT----→T + KN + KN

Virai vinaonekana kama ifuatavyo.

- i) Wavyazi **waamzengea mwalimu nyumba**, (wazazi wanamjengea mwalimu nyumba).

- ii) Wau **awageea waghoshi chai**, (Dada anawatilia wanaume chai).
 iii) Ishwi **tizawadikia wana maboko**, (Sisi tumewapikia watoto ndizi).
 iv) Tate **neamuetea mame shuke**, (Baba atamletea mama nguo).

Katika tungo hizo kila kitenzi lazima kiandamane na nomino ya anayepewa na nomino ya kile anachopewa. Katika Mf.(iv) kitenzi **neamuetea** lazima kifuatiwe na anayepewa "mame" na anachopewa "shuke" kama inavyoonekana katika michoroti hapo juu. Michoroti inadhahirisha kuwa kirai kitenzi kinaundwa na kitenzi kimoja pamoja na virai nomino viwili ambavyo vimebeba nomino mbili. Borsley (1991: 67) anaeleza kuwa kirai kinaweza kuundwa na kategoria ya kisarufi pamoja na virai vingine. Hivyo vipashio vinavyounda kirai kitenzi cha aina hiyo uhusiano wake wa utawalia ni KT kuitawala T + KN¹ + KN² na kila KN imeng'oeka N. Hali ya kuwa uhusiano wa utangulizani upo katika T, N na N, ambapo T inavitangulia vipashio N¹ na N², na kipashio N¹ inakitangulia kipashio N².

3. Kirai Kitenzi chenye Vitenzi Viwili. (KT----→Ts + T)

Muundo wa kirai kitenzi cha aina hii una kitenzi kikuu kimoja na kitenzi kisaidizi kimoja; kitenzi kisaidizi kikitangulia na kitenzi kikuu kikifuatia. Jerono (2009) katika makala yake anadai kuwa katika muundo wa virai vitenzi vya aina hiyo, vitenzi visaidizi vinaandamana na vitenzi vikuu hasa pale ambapo vitenzi husika vinahusisha hali. Vitenzi visaidizi kazi yake ni kuongeza maana au kukamilisha muundo wa kitenzi kikuu ambacho kinaandamana na kitenzi kisaidizi husika. Kitenzi kikuu kinachounda kirai hiki hakiwezi kutumika peke yake katika tungo bila kuwepo kisaidizi chake.

Katika lugha ya Kisambaa mfuatano kama huo pia upo katika tungo. Mfuatano huo vilevile unahusu ulazima wa kuwepo kitenzi kikuu pamoja na kitenzi kisaidizi ili kuwe na ukamilifu wa kimatumizi wa tungo husika. Lugha ya Kisambaa ina vitenzi visaidizi vya aina mbili. Besha (1993) anaeleza kuwa:

"The first comprises of those that occur as part of the main verbal construction and the other group is comprised of those which form a separate verbal construction" (uk.20).

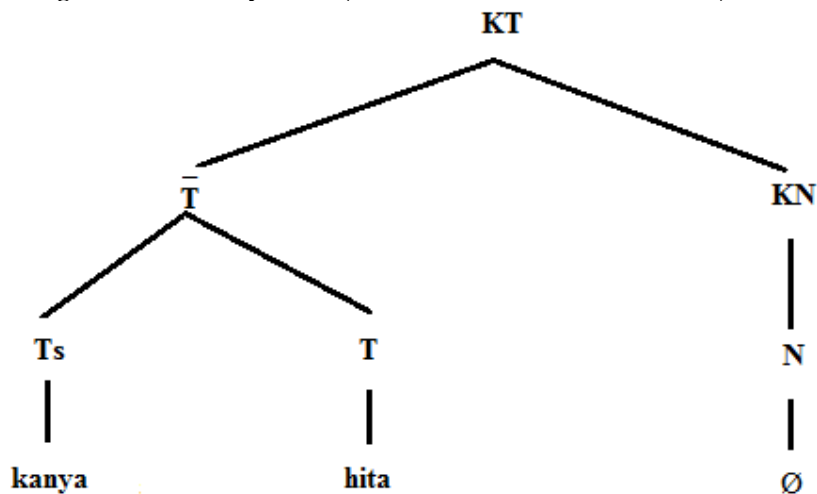
“kundi la kwanza ni la vitenzi vinavyotokea kama sehemu ya muundo wa kitenzi kikuu na kundi lingine ni vitenzi ambavyo vina muundo tenzi pekee” (TY).

Hivyo vitenzi visaidizi katika lugha ya Kisambaa vinajitokeza kama sehemu ya muundo wa kitenzi kikuu au vimetengana kimofolojia na kitenzi kikuu. Kwa maneno mengine, kitenzi kisaidizi kinajitokeza pekee na kitenzi kikuu pia kiko peke yake lakini vinatokea na kufanya kazi pamoja katika tungo. Mfano ufuatao hapa chini unaonyesha vitenzi ambavyo haviwezi kukaa peke yake, bali sharti kimofolojia viwe sehemu ya kitenzi kikuu:

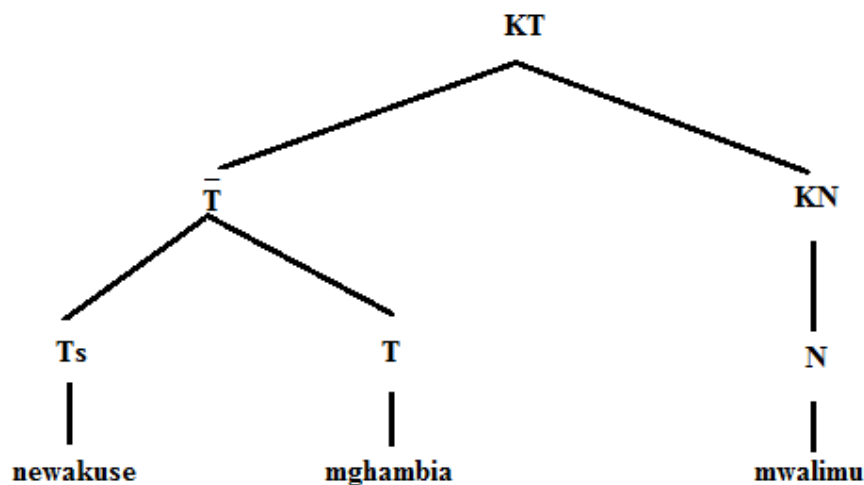
- **Fika** (fikahita) “harakisha kwenda”,
- **Kanya** (kanyaonga) “harakisha kusema”,
- **Kusa** (kusajata) “harakisha kutembea”,
- **Shinda** (shindadika) “shinda kutwa (w/a)kipika” na
- **Cheeza** (cheezavina) “kesha (w/a) kicheza”.

Vitenzi vilivyokozwa wino ndio vitenzi visaidizi ambavyo kimofolojia haviwezi kutenganishwa na kitenzi kikuu. Besha (1999: 20) anadai kuwa vitenzi hivyo kamwe haviwezi kusimama peke yake kama kitenzi kikuu. Kazi kuu ya vitenzi hivyo ni kuonyesha namna au hali ambayo ilikuwepo au ilitumika katika kufanya kitenzi hicho kama vile hali ya uharaka au kiasi cha muda uliotumika. Hivyo basi, kimuundo vitenzi hivyo vinaunganishwa na vitenzi vikuu na kuunda kirai kitenzi chenye vitenzi viwili ndani ya kimoja. Tazama hapo chini namna virai vitenzi ambavyo vinaundwa na vitenzi visaidizi vilivyo sehemu ya kitenzi kikuu vinavyojitokeza:

- a) Ng’wana **azakanyahita** (Mtoto ameharakisha kwenda).

- b) Waja **newakusemghambia mwalimu** (wale wataharakisha kumwambia mwalimu).

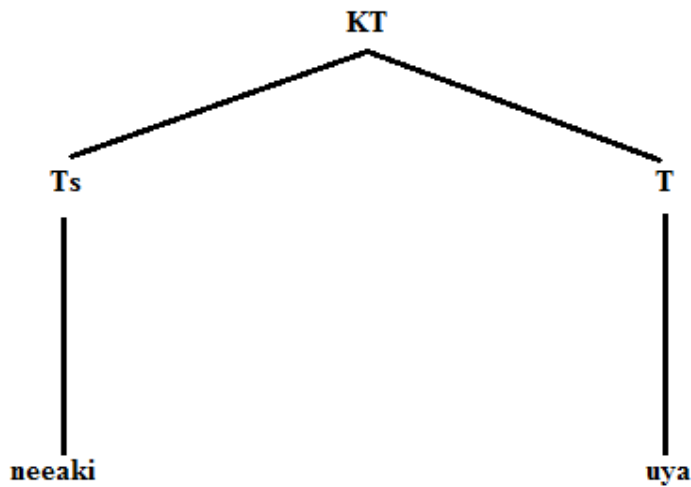
Katika michoroti hiyo kitenzi kisaidizi kimebebwa na kitenzi kikuu. Muundo wa kitenzi kisaidizi hicho hauruhusu kitengane na kitenzi kikuu, lazima kiwe sehemu ya kitenzi kikuu. Katika mchoroti (a), kitenzi kisaidizi ni **azakanya** na kitenzi kikuu ni **hita**, vitenzi hivi katika lugha ya Kisambaa havitenganishwi. Ingawa kitenzi kisaidizi ni sehemu ya kitenzi kikuu bado kinafanya kazi ya kusaidia kitenzi kikuu kukamilisha maana na muundo wa tungo hiyo.

Pamoja na virai hivyo, virai vingine vyenye muundo huo ni hivi vifuatavyo.

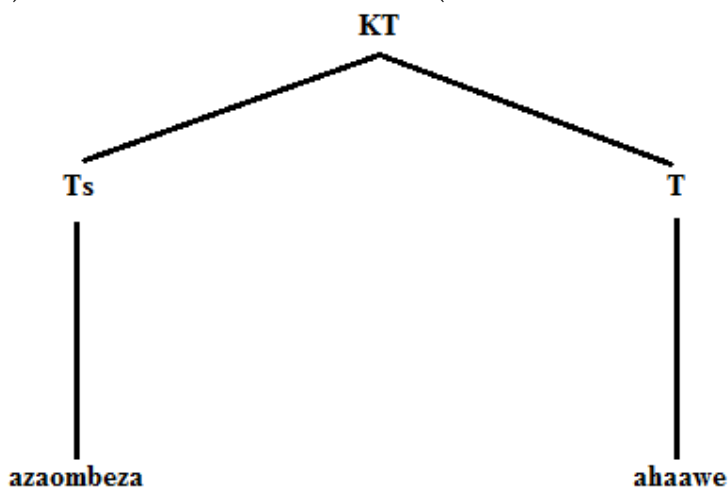
- c) Mamulughu **azafikaghuuka** [Ts- azafika; T-ghuuka] (Mamulughu ameharakisha kukimbia).
- d) Wavyee **washindiedika** [Ts-washindie; T-dika] (Wanawake wameshinda kutwa wakipika).
- e) Wandee **wacheezevina** [Ts-wacheeze; T- vina] (Wasichana wamekesha wakicheza).

Katika maelezo yaliyotolewa hapo awali, lugha ya Kisambaa pia ina vitenzi visaidizi ambavyo kimofolojia vimetenganishwa na kitenzi kikuu, kwa maneno mengine, vitenzi hivyo sio sehemu ya kitenzi kikuu. Hata hivyo, vitenzi hivyo vinafanya kazi pamoja na kitenzi kikuu kwa kuwa haviwezi kutumika kwa usahihi bila kuwepo kitenzi kikuu. Vitenzi hivyo vinaonekana hapo chini.

- i) Mambua **neeaki uya** kaya (Mambua alikuwa anarudi nyumbani).

- ii) Shekiondo **azaombeza ahaawe** (Shekiondo ameomba aondoke).

Michoroti hiyo hapo juu inaonyesha kuwa kitenzi kisaidizi kinatangulia kitenzi kikuu. Muundo huu pia ni tofauti na ule wa vitenzi visaidizi vilivyo sehemu ya kitenzi kikuu kwa kuwa vitenzi visaidizi hivi havijabebwa na kitenzi kikuu lakini vinafanya kazi pamoja katika tungo.

4. Kirai Kitenzi chenye Kitenzi , Kiunganishi Tegemezi na Sentensi (KT----→T + Ut + S)

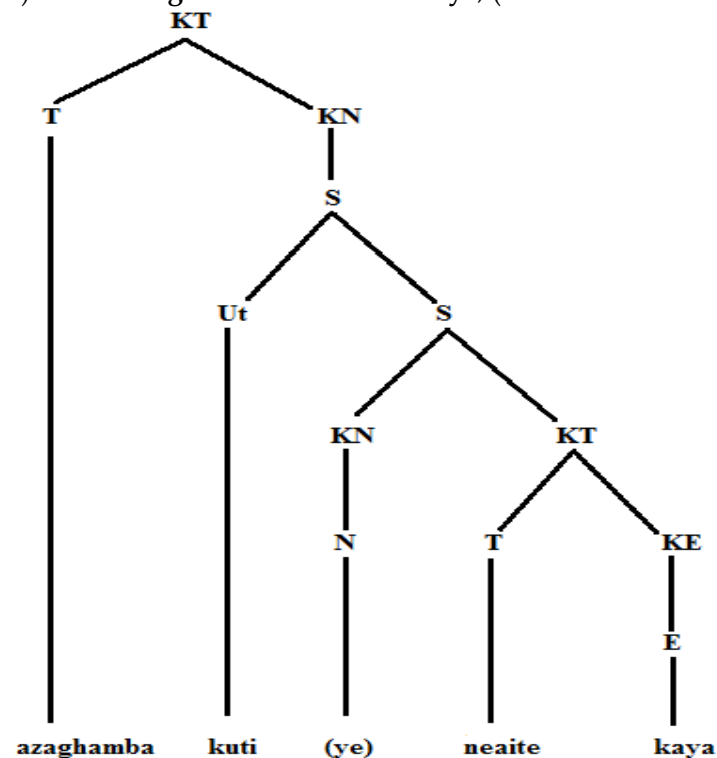
Kirai kitenzi cha aina hii kinaundwa na kiunganishi ambacho kinaunganisha vipashio vyenye utegemezi, kiunganishi hicho ni *kuwa* au *kwambakatika* lugha ya Kisambaa ni *kuti*. Katika kirai hiki kiunganishi tegemezi kinaunganisha kitenzi ambacho kinategemea kikamilishwe na sentensi, hivyo sentensi na kitenzi vinaunganishwa na kiunganishi hiki. Katika lugha ya Kiswahili kuna tungo kama:

Mtoto amelalamika kwamba amelazimishwa kwenda shule

Katika tungo hii kuna kirai kitenzi **amelalamika kwamba amelazimishwa kwenda shule**, hivyo sentensi **amelazimishwa kwenda shule** inakamilisha kitenzi **amelalamika** ambacho utegemezi wake unadhihirishwa na kiunganishi tegemezi **kwamba**.

Katika lugha ya Kisambaa vilevile kuna tungo au sentensi zenye muundo wa aina hiyo. Mfano: **Tate azaghamba kuti neaite Mombo keloi**(Baba amesema kwamba ataenda Mombo kesho). Hivyo basi kutokana na kuwepo sentensi za aina hiyo imedhihirika kuwepo Kirai Kitenzi chenye muundo wa kitenzi, kiunganishi tegemezi na sentensi. Virai hivyo vinaweza kuonekana kama ifuatavyo:

- i) Tate **azaghamba kuti neaite kaya**, (Baba amesema kuwa atakwenda nyumbani).

Muundo huo vilevile unaonekana katika tungo (ii - v) hapo chini.

- (i) Mamengazi **aaonga kuti neaite ghuio**, (Shangazi alisema kwamba ataenda sokoni).
- (ii) Tatevyaa **aatighambia kuti nngaize kishindo makelo**, (Babamkwe alitumbia kuwa atakuja keshokutwa asubuhi).
- (iii) Baba **aatighambia kuti wazaima vuli**, (Babu alitumbia kwamba wamelima vuli).
- (iv) Mtumba **aaonga kuti ati neaite neatighambie**, (Mjomba alisema kuwa kama atarudi atatumbea).

Kama inavyoonekana katika lugha ya Kisambaa kiunganishi tegemezi kinachotumika ni **kuti** (kwamba/ kuwa). Katika tungo hizo kiunganishi tegemezi kikiondolewa kutakuwa hakuna ukamilifu wa kimuundo. Hali hii inajitokeza iwapo vitatumika vitenzi **ghambia** (ambia) ama **onga** (sema). Tungo hizo hapo juu pia zinaonyesha kuwa Virai Vitenzi hivyo vina uhusiano maalumu wa utawalia na utangulizani. Kirai Kitenzi kinatawala kitenzi, kiunganishi tegemezi na sentensi, ambapo pia sentensi inabebwa na kirai kitenzi. Hali kadhalika kitenzi ndicho kinatangulia vipashio vingine vinavyoandamana nacho, vipashio hivyo ni kiunganishi tegemezi, kitenzi na kielezi (Ut, T, na E).

Hata hivyo, wakati mwingine kiunganishi tegemezi si cha lazima, yaani, kinaweza kuondolewa na bado muundo wa Kirai Kitenzi ukawa umekamilika. Kama inavyoonekana hapa chini.

4.1 Kirai Kitenzi chenye muundo wa: Kitenzi + Kiunganishi Tegemezi na + Sentensi.

- (i) Tate **azaghamba neaite kaya**, (Baba amesema atakwenda nyumbani).
- (ii) Mamengazi **aaghamba neaite ghuio**, (Shangazi alisema ataenda sokoni).
- (iii) Baba **azaghambia wazahanda vuli**, (Babu amesema wamepanda vuli).
- (iv) Tatevyaa **atiti nngaaize kelo makelo**, (Babamkwe alisema atakuja kesho asubuhi).

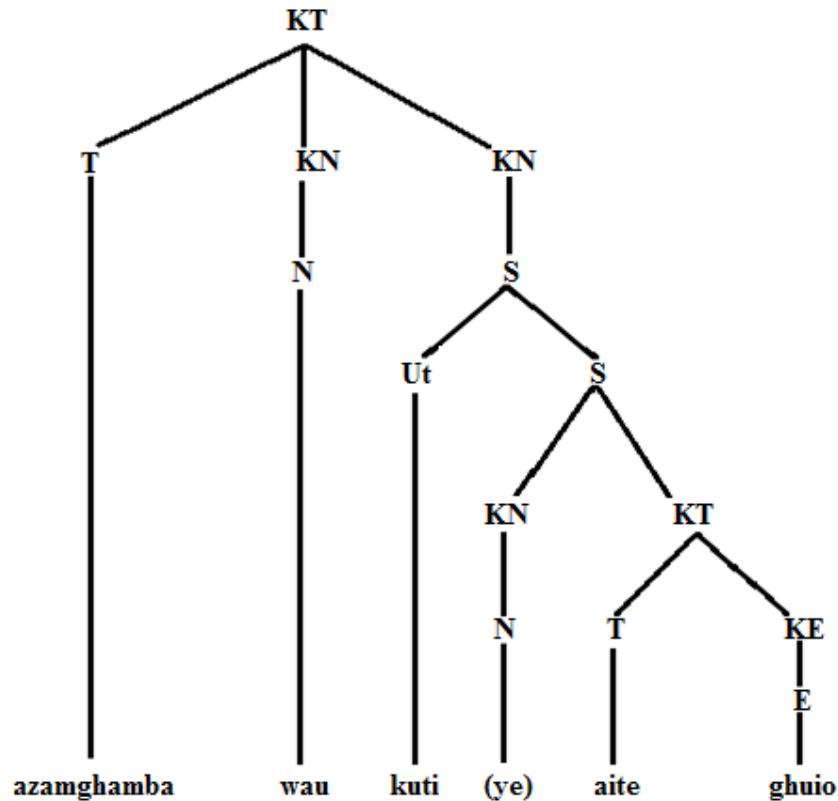
Kirai kitenzi katika tungo hizo ni kile ambacho kimeandikwa kwa wino uliokozwa, mfano: **atiti nngaaize kelo makelo**. Katika kirai hicho kiunganishi tegemezi hakina ulazima wa kuwepo ili kukamilisha muundo wa kirai husika.

4.2 Kirai Kitenzi chenye kitenzi, Kirai Nomino, Kiunganishi Tegemezi na Sentensi KT----→ T + KN + Ut + S

Kirai hiki kina vipashio kadhaa ambavyo vina uhusiano maalumu unaoweza kuunda kirai kitenzi cha namna hiyo. Kama kilivyo kirai kitenzi kilichotangulia, kirai kitenzi hiki kimebeba kitenzi ambacho ni kitenzi kikuu, Kirai Nomino ambacho kinaweza kuwa nomino na kivumishi; kiunganishi tegemezi pamoja na sentensi. Katika lugha ya Kisambaa mfuatano huu wa vipashio vya aina hiyo unaonekana kama ifuatavyo:

4.3 Kirai Kitenzi chenye Kitenzi, Kirai Nomino, Kiunganishi Tegemezi na Sentensi

- i) Mamengazi **azamghambia wau kuti aite ghuio**, (Shangazi amemuambia dada kwamba aende sokoni).

Mchoroti huo unaonyesha muundo Kirai Kitenzi kilichotajwa hapo juu. Katika mchoroti huo KT inatawala vipashio vilivyo chini yake ambavyo ni pamoja na: T, KN¹ na KN² ambapo KN¹ imeng'oeka N na KN² imeng'oeka S. Katika mfuatano huo T inatangulia N, Ut na S; N inatangulia Ut na S wakati Ut inatangulia S. Hivyo basi, vipashio vinavyotawaliwa na KT vina uhusiano wa utangulizani. Sentensi zifuatazo hapo chini pia zina muundo kama huo hapo juu.

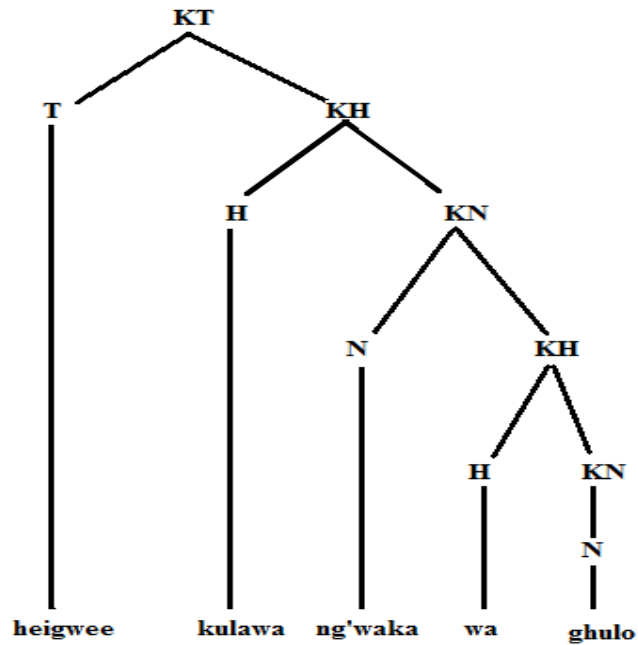
- ii) Mghanga **aamghambia tate kuti mtamu auye kaya**, (Daktari anamuambia dada kwamba mgonjwa arudi nyumbani).
- iii) Mame **azamuonga Mahugo kuti ajate nguzunguzu**, (Mama amemuambia Mahugo kuwa atembe harakaharaka).
- iv) Shehoza **aawati wabwanga kuti wahaghie makeo**, (Shehoza aliwaambia wavulana (kuwa) wafagie asubuhi).

Katika mifano hiyo vilevile kuna ulazima na uhiyari wa kiunganishi tegemezi. Hali hii kama ilivyoelezwa hapo awali inategemea aina ya kitenzi ambacho kinatangulia katika tungo husika.

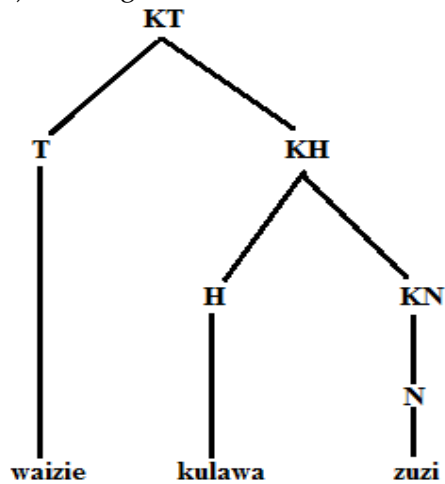
5. Kirai Kitenzi chenye Kitenzi na Kirai Kihusishi (KT → T + KH)

Mbali na miundo iliyokwisha kuonyeshwa, katika lugha ya Kisambaa kuna kirai kitenzi chenye muundo wa kitenzi na kirai kihusishi. Katika kirai kihusishi kuna kihusishi na kirai nomino, hivyo KT inatawala T na KH ambayo inang'oeka H na KN, wakati T inatangulia vipashio vinavyoandamana nacho. Muundo huu unajidhihirisha hapa chini.

- i) Fula **heigwee kulawa ng'waka wa ghulo**, (mvua haijanyesha toka mwaka wa jana).

- i) Wagheni waizie kulawa zuzi, (Wageni wamekuja toka juzi).

Michoroti iliyoonyeshwa hapo juu inadhihirisha namna ambayo kitenzi kinaweza kuandamana na Kirai Kihusishi ili kuunda Kirai Kitenzi.

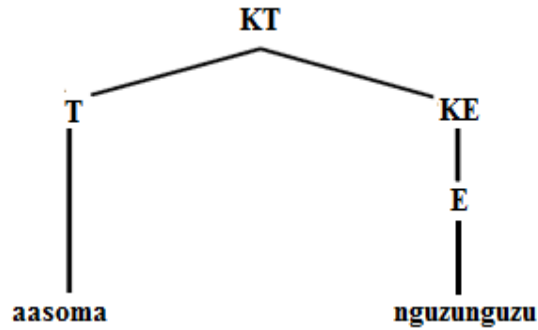
6. Kirai Kitenzi chenye Kitenzi na Kirai Kiele (KT---->T + KE)

Vile vile kuna virai vitenzi ambavyo vina kitenzi kinachoandamana na kirai kielezi. Katika lugha ya Kiswahili kirai kitenzi cha namna hii kinaonekana kama ifuatavyo:

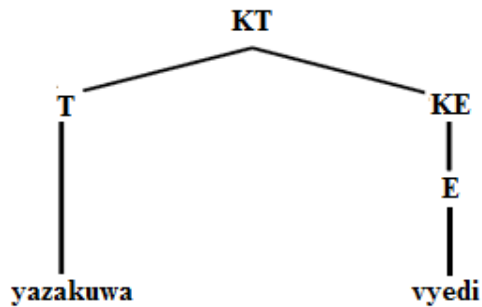
- (a) Anatembea haraka.
- (b) Anaimba vizuri.
- (c) Analia sana.

Katika lugha ya Kisambaa kipo kirai kitenzi chenye kitenzi na Kirai Kielezi. Taza mifano ifuatayo:

- i) Ng'wana aasoma nguzunguzu, (Mtoto anasoma harakaharaka).

ii) Mamp^hemba yazakua vyedi, (Mahindi yamekua vizuri).

Michoroti hiyo inadhihirisha kuwa KT inatawala T na KE ambapo T inatangulia KE.

HITIMISHO

Hivyo basi, kutokana na utafiti huu, mtafiti amebaini kuwa kitenzi cha Kisambaa kinaambatana na vipashio mbalimbali kama inavyoonekana katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 3: Vipashio vinavyoandamana na kitenzi katika lugha ya Kisambaa

Na.	Kitenzi	Vipashio Vinavyoandamana na Kitenzi		
i	T	–		
ii	T	KN	(KN)	
iii	T	Ts	T	
iv	T	Ut	S	
v	T	KN	Ut	S
vi	T	KH		
vii	T	KE		

Kutokana na matokeo hayo, muundo wa kirai kitenzi katika lugha ya Kisambaa unaonekana kufanana kwa kiasi fulani na muundo wa kirai kitenzi katika Kiswahili. Mfano, katika Kiswahili kuna kirai kitenzi ambacho kinaundwa na kitenzi kimoja, kirai kitenzi chenye kitenzi na nomino moja au kinachoundwa na kitenzi na nomino mbili. Hali hii inaonyesha kuwa inawezekana muundo wa kirai kitenzi katika lugha mbalimbali za kibantu unafanana. Hivyo basi, ni dhahiri kuwa utafiti zaidi unahitaji katika lugha mbalimbali za kibantu.

Marejeleo

- Allen, J.P.B. na wenzake (1971). *Chomsky: Selected Readings*. Oxford University Press: New York.
- Baltin, M. na Kroch A. (1989). *Alternative Conceptions of Phrase Structure*. The University of Chicago Press: Chicago na London.
- Besha, R.M. (1985). *A Study of Tense and Aspect in Shambala*. Phd Thesis (haijachapishwa)
- Besha, R.M. (1993). *A Classified Vocabulary of the Shambala Language with Outline Grammar*. ILCAA, Asia na America.
- Borsley, R.D. (1991). *Syntactic Theory: A Unified Approach*. Great Britain.
- David, O. (1982), "Tonal Phenomena in Kishambala". *Katika Studies in African Linguistics* 13:177-208.
- Gazdar, E. na wenzake (1985). *Generalized Phrase Structure Grammar*. Basil Blackwell Publisher Ltd, UK.
- Guthrie, M. (1971). *Comparative Bantu: an Introduction to the Comparative Linguistics and Prehistory of the Bantu Languages of the World*. Farnborough: Gregg International.
- Kihore, Y.M. (1994). *A Study of the Syntax f Kiswahili Verbs*. Phd Thesis (haijachapishwa).
- Kihore, Y.M. (2001). "Ufundishaji wa Sarufi Miundo ya Kiswahili katika shule za sekondari Tanzania" katika *Makala ya Kongamano la Kimataifa, Kiswahili 2000*. TUKI, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Kihore, Y.M. (2004). "Sarufi Miundo ya Kiswahili katika Karne ya Ishirini na moja" katika *Kiswahili Karne ya Ishirini na moja*. TUKI, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Massamba, D. na wenzake (2004), *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu*. TUKI, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Rubanza, Y. (2003). *Sarufi : Mtazamo wa Kimuundo*. Chuo Kikuu Huria cha Tanzania, Dar es Salaam.

Kiambatisho

SENTENSI ZILIZOTAFITIWA

1. Makeo nizanywa chai na magimbi (*asubuhi nimekunywa chai na magimbi*).
2. Mame azadika ughai mtana. (*mama amepika ugali mtamu*).
3. Ng'wana azaiza (*mtoto amekuja*).
4. Ishwi netitoane (*sisi tutapigana*).
5. Wana waatamiwa nkushezigha mpia (*watoto wanapenda kucheza mpira*).
6. Wau akunda kudika (*Dada anataka kupika*).
7. Mame azamnk^{ha} ng'wana uji (*mama amempa mtoto uji*).
8. Wanawashule waamtoea vuzo mwaimu (*wanafunzi wanampigia kelele mwalimu*).
9. Baba atatitoea vighano vyedi (*Babu anatusimulia hadithi vizuri*).
10. Baba aamkungumiza Ali kuja nk^{ha}nde (*Kaka anamlazimisha Ali kula chakula*).
11. Mwaimu aamfundisha ng'wana kusoma (*mwalimu anamfundisha mtoto kusoma*).
12. Tate azaghamba kuti neaize kelo namshii (*baba amesema kwamba atakuja kesho mchana*).
13. Mamengazi aamnghambia wau kuti aite ghuio (*shangazi anamwambia dada kwamba kuwa aende sokoni*).
14. Baba ana koti jedi (*babu ana koti zuri*).
15. Ishwi neetiina viazi vingi (*sisi tulikuwa na viazi vingi*).
16. Wana wazaja vindoo vingi ghuo (*watoto wamekula viazi vitamu vingi jana*).
17. Tate auko k^{hoi} (*baba yupo shambani*).
18. Mame aghamba ni vitana kumvuia mtamu ivilelo (*mama amesema ni vizuri kumuona mgonjwa leo*).
19. Mwaimu aasoma nguzunguzu (*mwalimu anasoma harakaharaka*).

20. Tizashuma maboko mengi sana ng'waka wa ghuo (*tumevuna ndizi nyingi sana mwaka jana*).
21. Wavyee wazaetewa map^hemba kuawa Mtae (*wanawake wameletewa mahindi kutoka Mtae*).
22. Fua heigwee kuawa wiki jizik^hiejo (*mvuahaijanyesha tangu wiki iliyopita*).
23. Mame azafika hita mtoi (*mama ameharakisha kwenda mtoni*).
24. Ghuo tizashinda dika mp^hue (*jana tumeshinda kutwa tukipika makande*).
25. Wandee wazacheeza vina ngoma (*wasichana wamekesha wakicheza ngoma*).
26. Ng'wana azakanya ghuuka ghuiu (*mtoto ameharakisha kwenda sokoni*).
27. Waghoshi wazakusahita kaya ghuo (*wanaume wameharakisha kwenda nyumbani jana*).
28. Shemboko azajighwa ni gugwa (*Shemboko ameliwa na fisi*).
29. Ng'ombe izakina (*ng'ombe ameanguka*).
30. Nyungu izatuika (*chungu kimevunjika*).
31. Mame azadika ughai (*mama amepika ugali*).
32. Wanawashule wamweeee mwaimu (*wanafunzi wanamtazama mwalimu*).
33. Mvyee azaaza ng'wana (*mwanamke amepoteza mtoto*).
34. Wau awageea waghoshi chai (*dada anawatilia wanaume chai*).
35. Mtamu azahona (*mgonjwa amepona*).
36. Wau azamhaka ng'wana (*dada amemwogeshi mtoto*).
37. Waghoshi watakoma shimba (*wanaume wanaua simba*).
38. Tate neaite Shume (*baba ataenda Shume*).
39. Wavyazi waamzengea maimu nyumba (*wazazi wanamjengea mwalimu nyumba*).
40. Tizawadikia wana maboko (*tumewapikia watoto ndizi*).
41. Tate neamuetee mame shuke (*baba atamletea mama nguo*).
42. Waja newakuse mghambia mwaimu (*wale wataharakisha kumwambia mwalimu*).
43. Mamulughu azafika ghuuka (*Mamulughu ameharakisha kukimbia*).
44. Mambua neeakiuya kaya (*Mambua alikuwa anarudi nyumbani*).
45. Shekiombo azaombeza ahaawe (*Shekiombo ameomba kuondoka*).
46. Tatevyaa aatighambia kuti nngaaize kishindo makeo (*babamkwe alituambia kuwa atakuja kesho kutwa asubuhi*).
47. Mame azamuonga Mahugo kuti ajate nguzunguzu (*mama amemwambia Mahugo kwamba atembe harakaharaka*).
48. Wagheni waiizie kulawa zuzi (*wageni wamekuja tangu juzi*).
49. Makibua aaimba vyedi (*Makibua anaimba vizuri*).
50. Ng'wana aakema sana (*mtoto analia sana*).